

دستورالعمل نحوه ایجاد نحوه ایجاد

هموار ساخته و مقصد را دست یافته‌تی کند. این نوشتار در راستای تحقق این هدفه قیام شیخ محمد خیابانی را - که به تاریخ ۱۶ فروردین ۱۲۹۹ در تبریز شروع شد و در ۲۲ شهریور همان سال با شهادت رهبر آن خانمه یافت - مطمئن نظر قرارداده، به شناسایی منابع و مأخذ قیام مزبور پرداخته است. در این مجموعه که تا حد امکان به توصیف آثار مریوط به قیام خیابانی توجه شده از توصیف یا ذکر برخی از اثاری که در شناساندن قیام شیخ خیابانی تأثیر چندانی نداشته، صرف نظر شده و یا از عنوان منابع که امکان دسترسی بدانها برای نگارنده وجود نداشته، چشمپوشی شده است. هر چند شمار این آثار، از تعداد انگشتان یک دست فراز نمی‌رود.

آخری، علی، انقلاب بی‌رنگ یا قیام کلتل محمد تقی خان پسیان، تهران، صفحه علیشاه، ج ۲۰، ۱۳۴۶. از نظر شیوه تحریر عبارات، نثر ساده‌ای دارد که عاری از روانی و لطف نیست. از بعضی خصوصیت‌های تحقیقات تاریخی و پاره‌ای مزایای شیرین و سرگرم‌کننده از نوع مطبوعات، برخوردار است. نویسنده از صفحه ۱۶۰-۱۶۴ به شرح قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز پرداخته که چنین به نظر می‌رسد هنگام تالیف این بخش از کتاب، اندیشه تالیف اثری جامع و مستقل درباره شیخ محمد خیابانی و قیام او در ذهن نویسنده وجود داشته است. در پایان این بخش آمده است: «مرحوم کلتل در دوران قیام خیابانی در تهران نگران آن قیام بود». تصویر کارت پستال کلتل به برادرزاده‌اش که به نوعی اشاره به قیام تبریز دارد، در صفحه ۱۷۵ کتاب اورده شده است.

قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، تهران، صفحه علیشاه، ج ۲۰، ۱۳۴۶.

نویسنده کتابه خود از اهالی آذربایجان (سراسکنده) و از علاوه‌مندان و دوستان رشیخ محمد خیابانی بوده است. وی هنگام تالیف انقلاب بی‌رنگ به این فکر افتاد که قیام شیخ محمد خیابانی را هم موضوع پژوهش خود قرارداده، در این باره اثری پدید آورد. در کتاب حاضر، انشای روان، فکر منسجم و منظم نویسنده، همراه با مایه‌های احساسی، شور و شوق خاصی به موضوع کتاب و صمیمیتی به اثر بخشیده است که از امتیازات در خور توجه آن به شمار می‌رود.

نخستین چاپ این کتاب در سال ۱۳۴۹ ش و در ۵۱۵ صفحه منتشر شد که تنها درباره شرح زندگانی و قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز می‌باشد. کتابه حاوی برخی از متنهای سخنرانی خیابانی هم است.

آرین بور، یحیی، از صبا تا نیما، ج ۲، تهران، زوار، ج چهارم، ۱۳۷۲.

اثری دو جلدی که مشتمل بر صد و پنجاه سال تاریخ ادب فارسی - از دوره بازگشت ادبی تا آستانه شعر نو (از صبه فتحعلی خان کاشانی، تا نیما، علی اسفندیاری) - است. پژوهشی شایسته در زمینه ادبیات معاصر می‌باشد؛ اما از آنجا که نویسنده، خود از شاگردان ترقی رفته احمد کسری و ابوالقاسم فیوضات بوده و معلمانتش زمانی از همزمان و یازده شیخ محمد خیابانی بوده‌اند و از طرف دیگر، بسیاری از سخنرانیها و نویسه‌های خیابانی را شنیده یا خوانده بوده است، اثر چاپ شده وی، در نوع خود بی‌نظیر و حائز اهمیت است.

وجود کتابنامه‌های توصیفی پیرامون موضوعات گوناگون پژوهشی، در کیفیت و کیفیت روند پژوهش‌های مریوط به آن موضوع تاثیر کاملاً مثبت و آشکاری دارد و محققین را در انجام کار، توفيق و سهولت پژوهه‌ای می‌بخشد. آنچه را که پیش رو دارد، کتابشناسی توصیفی قیام مرحوم شیخ محمد خیابانی است که اگرچه حدود پنج ماه بیشتر به طول نیات چامید اما تاثیر آن بر دوران پر اتفاق ایران بسی از مشروطه، به شکلی عمیق و الهام‌بخش باقی ماند. وی از فروردین ۱۲۹۹ تا شهریور سال ۱۳۰۰ را به یکی از قله‌های پویا فراز مبارزات ملت آفریبایجان و ایران تبدیل کرد و آن را بر تاریک شکوهمندی‌های تاریخ معاصر ایران نشاند. امید است که کتابشناسی ذیل مورد استفاده عموم علاقمندان و پژوهشگران عزیز و گرامی قرار گیرد.

دوران سلطنت نه چندان بلند احمدشاه قاجار (۱۳۲۷-۱۳۴۴) با حوادث داخلی و خارجی روبه‌رو بود که حاکمیت در به وجود آمدن بخشی از آنها، دست داشته و باید به عنوان عامل موفر در حدوث آنها، مورد پژوهش و برداش قرار گیرد. جنگ جهانی اول (۱۹۱۴)، انقلاب اکتبر ۱۹۱۷ روسیه، قرارداد ۱۹۱۹ میان ایران و انگلیس، قیامهای چنگل، خیابانی، پسیان، کودتای ۱۳۹۹ و از مهم‌ترین آن حوادث است که پژوهش درباره هر یک از آنها، دفتری چنگانه و مستقل می‌طلبد. جنگه به عنوان عاملی خشن، با رویکردی جهانی که خیلی زود و گستردۀ اوضاع داخلی و روابط خارجی ایران را تحت تاثیر قرارداد. انقلاب روسیه، در ورای مزه‌های شمالی ایران که علیه تزارها اتفاق افتاد ایران را از بوغ چندین ساله تزارها رهانید، هرچند عمر آن نیز کوتاه بود. قرارداد ۱۹۱۹ میان فتوح الدوله و سرپریسی کاکس، بسیاری از بند و بستهای پشت پرده را آشکار ساخت و اعتراضات گسترده ملت ایران را علیه سیاست استعمارگر پیر، برانگیخته، اما، قیامهای نظیر قیام میرزا کوچک خان در چنگهای گیلان، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز و قیام کلتل محمد تقی خان پسیان که در برده محدودی از دوران سلطنت احمدشاه خود را شناس دادند، هریک بر پشتونهای تکیه زده بودند که برخی از آنها در نحوه عملکرد حکام محلی، استبداد و در عین حال وابستگی حکومت مرکزی به نیروهای خارجی، نهفته است. شناخت دور و زمان، علتها و پشتونهای های فکری - عملی آن قیامهای مستلزم جستجو و گذاش دقيق و مستند در میان آثار به جا مانده از آن دوران است که بدون تحقیق این امر، به دست دادن تعریف درست و منطقی از این قیامهای کاری ناممکن یا دست کم عیب است. قیام شیخ محمد خیابانی که باید در بطن حوادث دوران سلطنت قاجاری - چه به صورت مستقل و چه در کنار دیگر حوادث - مورد پژوهش قرار گیرد، از وجه وقایع تأثیرگذاری است که شناخت منابع و مأخذ مریوط به آن، در پژوهش‌های تاریخ معاصر، ضرورت روشن و ملموس دارد. از آین رو، تموین و تنظیم اثای که به قیام شیخ محمد خیابانی و یا دیگر قیامها و حوادث دوران مورد بحث پرداخته‌اند، می‌تواند راه را برای پژوهندگان و نویسندهان،

الموتی، ضیاء الدین، فصولی از تاریخ مبارزات سیاسی و
الجتماعی ایران، جنبش‌های چپ، تهران، چاپخانه،
۱۳۷۰.

نافشنوی مواری‌ای که در زمینه روشن شدن تاریخ معاصر
نافشنوی مواری‌ای که در زمینه روشن شدن تاریخ معاصر
ایران صورت گرفته، تلقی کرده است، سپس نویسنده
در مقدمه، جمع‌آوری اسناد و مدارک را مطمئن نظر
قرارداد دهد. وی قصد داشته تا احوال مبارزانی که در
جزیره حواله، شاهد اتفاقات بوده‌اند، آگاهی یابد. قیام شیخ
محمد خیابانی که در زمان خود، جزو جنبش‌های مخالف
جمهوریت (چپ) به شمار می‌آمد، در بخشی از آن به
صورتی جداگانه مورد پژوهش و توجه نویسنده کتاب قرار
گرفته است.

الموتی، مصطفی، ایران در عصر پهلوی، لندن، چاپخانه
پکا، ۱۳۷۳ - ۱۳۷۴.

پژوهشی است در شانزده جلد (بخشی از جلد آخر، به
فهرست اعلام مجلدات قبل اختصاص دارد) که به وقایع
مهم سیاسی ایران معاصر پرداخته و به تحلیل آنها نشسته
است. در جلدی‌های ۲ - ۵ - ۶ به اقدامات و قیام شیخ محمد
خیابانی در تبریز اشاره شده است.

اییر خبزی، اسماعیل، قیام آذربایجان و ستارخان، تبریز،
کتابفروش تهران، ۱۳۵۶ - ۱۳۵۷.

از جمله پژوهش‌هایی است که تنها به قیام ستارخان، باقرخان
و وقایعی که پیش از قیام خیابانی رخ داده می‌پردازد. در این
کتاب، زندگانی شیخ محمد خیابانی در دوران مشروطه، قیام
آذربایجان، فتح تهران و اقدامات سیاسی او در تهران و تبریز
بیان شده است.

ایران و جنگ جهانی اول (مجموعه مقالات سمینار)، به
کوشش صفا اخوان، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت
اعور خارجه، ۱۳۸۰.

به دلیل همزمانی قیام خیابانی با روزهای جنگ جهانی اول
صفحاتی از این مجموعه مقالات به اقسامات خیابانی در
تبریز اختصاص یافته است. علاوه بر این، در مقاله‌ای با
عنوان «مقامات تبریز در برپایش‌های روسی و عثمانی در
جریان جنگ جهانی اول» به قلم رحیم ریس‌نیا از صفحه
۳۴۵ - ۳۷۳ - ۳۷۷ تحلیلی از قیام خیابانی صورت گرفته و
نویسنده با ارایه مأخذ معتبر از زوایای متعددی، به آن قیام
پرداخته است.

ایوانف، مس، تاریخ نوین ایران، ترجمه هوشنگ تیزابی و
حسن قائم پناه [ای جا]، انتشارات حزب توده، ۱۳۵۹.

نویسنده در فصل نخست، با عنوان «وضع سیاسی
و اقتصادی ایران در اوایل قرن بیستم» اوضاع ایران را مورد
بررسی قرار داده است. سپس، در فصل دوم با عنوان

«جنوبی راهی بخش ملی ایران» در صفحات ۳۶ - ۳۹ به
قیام خیابانی در تبریز می‌پردازد. در صفحه ۳۸، مخالفت با
قرارداد ۱۹۱۹، استحکام استقلال ایران، تبدیل به جمهوریت
اجرامی اصلاحات نمکراتیکه دادن خودمنخاری به
آذربایجان و برقراری مناسبات سیاسی و اقتصادی با روسیه
شوری را از اهداف قیام شیخ محمد خیابانی دانسته است.
باستانی پاریزی، محمد ابراهیم، تلاش آزادی «محیط
سیاسی و زندگانی مشیرالدوله پیرنایا»، تهران، نوین، ج
چهارم، ۱۳۵۶ - ۱۳۵۷.

به هنگام تجدید چاپ کتاب ایران باستان تالیف ارزشمند
حسن مشیرالدوله پیرنایا و استخراج اعلام کتاب مزبور،
توسط محمد ابراهیم باستانی پاریزی، به توصیه ناشر، شرح
حال مشیرالدوله، در ۱۴۴ صفحه به قلم باستانی پاریزی هم
به آن چاپ افزوده شد. بعدها، به پیشنهاد کلوه دهگان، یکی
از دوستان باستانی پاریزی، قسمتی از اوضاع اجتماعی
دوران زندگی مشیرالدوله به آن اضافه گردید. عنوان آن به
خاطر اینکه دوران مزبور، دوران تلاش ملت ایران برای
مشروطیت و آزادی بود، تلاش آزادی نام گرفت و جداینه،
چاپ و منتشر گردید. در بخش یازدهم، ذیل «نهضتها و
مشیرالدوله» به وقایع سال ۱۹۱۹ و قرارداد ۱۹۱۹ با
عنوان «خیابانی که بود؟» به شرح زندگانی او پرداخته به
اختصار قیام وی را بیان کرده است. نامه مشیرالدوله
در جواب مقاله نشریه طوفان، پایان بخش این قسمت از
کتاب است.

بامداد مهدی، شرح حال رجال ایران در قرون‌های ۱۲ و ۱۳ و
۱۴ ج غر تهران، زوار، چ چهارم، ۱۳۷۲.

این کتاب، یکی از منابع معتبر رجال شناسی در قرون اخیر
است که زندگینامه مشاهیر ایران، در آن جمع‌آوری و تدوین
شده است. آخرین جلد آن، مسترکات مجلدات قبلی
می‌باشد که در صفحات ۱۹۶ - ۱۹۸ آن شرح حال و قیام
شیخ محمد خیابانی آمده است.

بهار، محمد تقی، تاریخ مختصر احزاب سیاسی ایران، چ ۱،
تهران، شورکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۷.

محمد تقی ملک الشعراء بهار، مردم سیاست‌دار، ادیب و
پژوهشگر که در زمینه‌های گوناگون تالیفاتی دارد در این
کتاب، دیدگاهی خاص درباره قیام شیخ محمد خیابانی دارد.
وی قیام خیابانی و دیگر قیامهای معاصر را نتیجه ضعف
قدرت مرکزی و کاری نامتنطبق با اصول وطن‌دوستی
دانسته است. هم اوست که پس از شنیدن شهادت خیابانی،
شعری معروف در رثای وی با عنوان «خون خیابانی» سرود.
پناهنی ماکوئی، عباس، خیابانی، [بن جا، بن جا]، ۱۹۷۹.

رمان تاریخی از زندگانی شیخ محمد خیابانی است که بخش
قابل توجهی از آن شامل قیام او می‌شود.
تقی ارا، شوکت، ۱۹۲۰ - ۱۹۹۰ - نجی ایل تبریز عصیانی (عصیان
تبریز در سال ۱۹۲۰)، باکو، ۱۹۹۰.

این اثر به زبان آذربایجانی به قلم پژوهشگر باکویی، درباره
اقدامات و قیام خیابانی در سال ۱۹۱۹ - ۱۹۲۰ در تبریز
نوشته شده است. عبدالحسین ناهید آذر در تالیف کتاب
جنیش آذربایجان، شیخ محمد خیابانی، از آن استفاده
بسیاری برده است.

تقی زاده حسن، زندگانی طوفانی (خطاطات)، به کوشش
ایرج افشار، تهران، علمی، ۱۳۶۸.

هشتمین شماره منتشر شده از «گنجینه ایران و ایرانیان» با
عنوان زندگانی طوفانی یا خطاطات سید حسن تقی زاده که
زیر نظر ایرج افشار چاپ شده است. تقی زاده که از مردان
نامدار و یافغود آذربایجان را در دوران مشروطه داشته وی دارای
نایابی از این افراد است. تقی زاده که با بازخوانی و قایع
خطاطات ارزشمندی از آن ایام است که با بازخوانی و قایع
مرطب به آذربایجان، نیاز اسلامی و غیر قابل انکار و
پژوهش‌های تاریخ معاصر به شمار می‌آید. تقی زاده در
صفحات متعددی به زندگی و قیام خیابانی و سرانجام کار او

قرارداد ۱۹۱۹ میان وثوق الدوله و سرپرسی کاکس، بسیاری از بند و بستهای پشت پرده را آشکار ساخت و اعتراضات گسترده ملت ایران را علیه سیاست استعمار گر پیر، برانگیخت؛ اما، قیامهای نظیر قیام میرزا کوچک خان در جنگهای گیلان، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز و قیام کلدل محمد تقی خان پسیان که در برده محدودی از دوران سلطنت احمدشاه، خود را نشان دادند، هریک بر پشوونهایی تکیه زده بودند که بروخی از آنها در نحوه عملکرد حکام محلی، استبداد و در عین حال وابستگی حکومت مرکزی به نیروهای خارجی، نهفته بود

پرداخته است.

جودت، حسین، او صدر مشروطیت تا انقلاب سفید (تاریخچه فرقه دمکرات یا جمعیت عامیون ایران)، تهران، چاپخانه درخشان، [بی‌جا].

این کتاب در حقیقت تاریخچه فرقه دمکرات ایران است که نویسنده به دلیل عضویت در آن و مشاهده بسیاری از وقایع مرتبط با آن در زمان خود، به بررسی حوادث پرداخته است. در صفحه ۷۲ با عنوان «بساط شیخ خیابانی، برجیه ش» از قیام خیابانی سخن به میان اورده است و در مقابل قیام تبریز، موضع گرفته تصمیمات مخبرسلطنه هدایت وی وقت اذربایجان را در لفاف سخن تایید کرده است.

حکیمی، محمد رضا، بیدارگران اقلیم قبله، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علیمه قم، ۱۳۶۲، ۱۳۶۱ش.

سومین کتاب از مجموعه «مرزبان حمامه جاوید» است که به قلم محمد رضا حکیمی، تالیف شده است. در این اثر، «عقل بیان» عنوان یادکردی از شیخ محمد خیابانی، از صفحه ۱۳۴ شروع و به صورت مبسوط - شامل شرح حال، زندگانی و قیام - تا صفحه ۱۶۸ ادامه یافته است. در پایان، شعر «خون خیابانی» رثای بلند ملک الشعراًی بهار به آن افزوده شده است.

دانی، علی، نهضت روحانیون تهران، ج ۲، [تهران]، موسسه خیریه و فرهنگ امام رضا(ع).

این کتاب در دو جلد، روحانیون مبارز ایرانی را از ابتدای انقلاب اسلامی مطرح کرده و می‌شناساند. به نوشته مؤلف: «کتاب حاضر، نظری اجمالی بر رویدادهای بزرگ و تاریخی از حوادث بی‌نظیر مبارزات ملت مسلمان ایران به رهبری روحانیون خویش» است. نویسنده در صفحه ۱۶ جلد دوم با عنوان «قیام شیخ محمد خیابانی» به زندگی او پرداخته و در ۱۱ صفحه قیام و حوادث و اهداف آن را توضیح داده است. نطقها و گزینه‌هایی از سخنرانیهای خیابانی، پایان بخش

فصل اخیر کتاب است.

دولت‌آبادی، یحیی، حیات یحیی، ج ۴، تهران، عطار، فردوسی، ۱۳۶۲ش.

همزمان با ورود یحیی دولت‌آبادی به تبریز در محرم ۱۳۳۷ برای ملاقات با لیمهدی قاجاری، محمد حسن میرزا جنگ جهانی اول پایان یافته، قشون عثمانی در حال ترک آذربایجان بودند خیابانی و اجلال‌الملک نیز از تبعید بازگشته و خیابانی دوباره گروه دمکرات آذربایجان را سر و سامان داده بود. شرح اوضاع آذربایجان و تبریز در ایام مورد بحث از زبان افراد متعدد صاحب نامی چون میرزا یحیی دولت‌آبادی گوشه‌های تاریخ معاصر ایران را بیشتر و بهتر روشن می‌سازد.

روستوسکی، س. ن، جنبش کمالیت‌ها در ترکیه و انقلاب سال ۱۹۱۲ تا ۱۹۲۲ ایران، [بی‌جا، بی‌تا]، ۱۹۴۰م.

نویسنده کتاب مزبور، به نقل از کتاب جنبش آزادیستان، «خیابانی را یک فرد ایده‌الیست و ضدکمونیست» معرفی کرده است. همچنین ل. پیسکیوف^۱ در مقاله‌ای که درباره جنبش آزادیستان در باکو به چاپ رسانیده، نظر روستوسکی را تایید و تکرار کرده است.

رئیس‌نیا، رحیم و عبدالحسین ناهید [آفر]، دو مبارز جنبش مشروطه (ستارخان و شیخ محمد خیابانی)، تهران، آگاه، [بی‌تا].

نویسنده‌گان کتابهای علاوه بر این اثر، نوشته‌های دیگری درباره تاریخ معاصر ایران و آذربایجان به چاپ رسانده‌اند. دو انقلاب آذربایجان یکی به رهبری ستارخان و دیگری به رهبری خیابانی که در این کتاب مورد تحلیل و پژوهش قرار گرفته، از وقایع وقت در تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود.

در فصل دوم از صفحه ۱۹۱ تا ۲۷۰ شرح زندگانی و قیام شیخ محمد خیابانی، با عنوان «شیخ محمد خیابانی، زبان انقلاب» برگرفته از نطق خیابانی، به تفصیل بیان شده است. در آغاز هر فصل، به فراخور موضوع، بریده‌ای از نطقهای خیابانی و یا کسان دیگر، به آن بخش افزوده شده است.

زاوش، ح.م، رابطه تاریخی فراماسونری با صهیونیسم و امپریالیسم، تهران، آینده، ۱۳۶۱ش.

نگاهی که نویسنده در نوشته خود به سازمانی به نام فراماسونری دارد از جهتی است که روابط تاریخی و اجتماعی آن سازمان را با صهیونیسم بین‌المللی و امپریالیسم جهانی دنبال می‌نماید. نویسنده در صفحات ۲۴۶ - ۲۵۵ به طور اختصاصی به قیام خیابانی در تبریز پرداخته و با عنوانهای چون «قیام شیخ محمد خیابانی، شهادت وی به دست فراماسونرها» و «زمینه عینی قیام در مقابل با اهداف فراماسونری» نقود موتور فراماسونرها در ایران را علل سقوط و شکست نهضت خیابانی دانسته است.

سلسله پهلوی و نیروهای مذهبی به رهبری تبریز ترجمه عباس مخبو، تهران، طرح نو، ۱۳۷۱ش.

کتاب حاضر، ترجمه فصول برگزیده‌ای از جلد هفتم تاریخ ایران کمیرجی است که از زمان نادرشاه اشاره تا جمهوری اسلامی ایران را دربرمی‌گیرد. در فصل چهارم با عنوان نیروهای مذهبی در قرن هجدهم و نوزدهم، به قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز پرداخته است.

شرح حال و خدمات و اقدامات شیخ محمد خیابانی، به قلم چند نفر از دوستان و اشتایان او، به اهتمام حسین کاظمی‌زاده، ایرانشهر، برلین، [بی‌نا]، ۱۳۰۴ش.

از جمله مأخذ مورد توجه، موقن و مستند درباره قیام و زندگانی شیخ محمد خیابانی است که به قلم تعدادی از آشنازیان شیخ از جمله محمدعلی یادآمیگ نگاشته شده است. در واقع، نخستین تالیفی است که ۵ سال بعد از قیام خیابانی درباره قیام و زندگانی او، در ۶۴ صفحه، نوشته و در خارج از ایران چاپ و منتشر شده است. به احتمال نوشته کسری نیز که بعداً با عنوان قیام شیخ محمد خیابانی منتشر گردیده قرار بود در این کتاب شرح حال خیابانی شود؛ اما به دلیل تضمیم خود کسری مبنی بر انتشار جداگانه و مستقل نوشته‌اش، دست نوشته او در کتاب شرح حال خیابانی نیامد.

شمسن، اسماعیل، آذربایجان و آذربایجانی دمکراتیک قوه‌لری، باکو، بی‌نا، ۱۳۶۱ش.

جزوه کوچکی است که به زبان اذری و با عنوان «آذربایجان و نیروهای دمکراتیک آذربایجان» در باکو به چاپ رسیده است. در حقیقت این نوشته ترجمه و تلخیص برخی از سخنرانیهای خیابانی است که مقدمه آن را غفار کندلی نوشته و توضیح مختصری نیز از شرح حال و نهضت خیابانی را در آن گنجانده است.

شیخ‌الاسلامی، محمدجواد، سیمای احمدشاه قاجار پس از گذشت، ج ۲، تهران، نشر گفتار، ۱۳۶۹ش.

جنگلی و تلاش آن دو برای برقراری ارتباط متقابل با هم می‌تواند در پژوهش قیامهای مزبور، مورد استفاده پژوهشگران تاریخ معاصر قرار گیرد. فخرانی در این اثر، به نماینده اعزامی از سوی شیخ محمد خیابانی به طرف جنگل و سرانجام او اشاره دارد.

قلیزاده مصطفی، شیخ محمد خیابانی، خوش حماسه‌ها، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۲. اشن.

سی و هفتمنی شماره از مجموعه آثار «دیدار با ابرار» است که معاونت پژوهشی سازمان تبلیغات اسلامی چاپ و منتشر کرده است. این نوشته قالب داستانی - تاریخی دارد که

نویسنده شرح حال خیابانی را از زمان تولد تا لحظه شهادت او به دست اسماعیل خان قراق، توصیف نموده است. هرچند این اثر، نگرش ادبی - احساسی به افق زندگی شیخ خیابانی دارد، به جزیئات و وقایع ریز و درشت زندگانی صاحب ترجمه پرداخته، تصویری ملموس به دست داده است که از این

زاویه، ارزش توجه و دقت بینا می‌کند.

کاتم، ریچارد، ناسیونالیسم در ایران، ترجمه احمد دین، تهران، کویر، ۱۳۷۱. اشن.

نویسنده در مقدمه کم‌بیش مفصلی، اوضاع ایران را در زمانهای گوتاگون و از دیدگاه ناسیونالیستی بررسی کرده ریشه‌های ناسیونالیسم را در ایران مذکور شده است. در بخش نهم با عنوان «آذربایجان، ایالت یا ملت» به خطه اذربایجان، ملیت و وقایع ملی و سیاسی مربوط به آن

پرداخته در بخش دیگری که عنوان «آذربایستان» به خود گرفته، قیام شیخ محمد خیابانی را در صفحات ۱۴۱ - ۱۴۸ مورد پژوهش و مذاقه قرار داده است. بازخوانی قیام مزبور، از زبان کتاب، با دیدگاهی متفاوت، مفید و در خور توجه است.

کسری، احمد، تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳. الاقن.

مهمترین اثر تاریخی از احمد کسری است که به صورت سلسه مقاله در سال ۱۳۱۲ اش در مجله پیمان منتشر شده است. امتیاز کتاب در این است که نویسنده آن، مشاهدات و شنیده‌های خویش را هنگام انقلاب مشروطه، جمع آوری و در آن عنوان کرده است. کسری در این نوشته‌ها، به زندگانی شیخ محمد خیابانی و اقدامات او در زمان مشروطه اشاره نموده است.

تاریخ هجده ساله آذربایجان، بازنده تاریخ مشروطه ایران، تهران، امیرکبیر، چ نهم، ۱۳۷۱. اشن.

این نوشته کسری «روایت تاریخی مستند از رویدادها و حوادث بعد از انقلاب مشروطت ایران» است که در واقع ذیل و ذباله کتاب تاریخ مشروطه می‌باشد. علاوه بر این، کسری در «همه جایی کتاب به قضایت تاریخی می‌نشیند و نظرات صریح و جاذبه‌ارانه خود را ابراز می‌کند». در بخش چهارم، ذیل «کفتار هشتم تا دهم» (صفحات ۸۶۵ - ۸۸۹) با عنوانهای «خیزش خیابانی»، «آذربایستان»، «رفتن خیابانی به عالی قاپو» و «پایان کار خیابانی» به قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز پرداخته است که برای پژوهندگان تاریخ معاصر، منبع مستند و کاملی به شمار می‌آید. چرا که

نویسنده خود بسیاری از وقایع را شاهد بوده، شرح حوادث از زبان شاهدان عینی است.

قیام شیخ محمد خیابانی، تصحیح و مقدمه از محمدعلی

این کتاب در دو جلد اوضاع ایران را در زمان سلطنت احمدشاه قاجار (۱۲۲۷ - ۱۳۴۴ق) که با وقایع گوتاگون داخلی و خارجی از جمله جنگ جهانی اول، قیامهای خیابانی، جنگل و کمیته مجازات همزمان بوده، بررسی کرده است. بخشی از جلد دوم به تحلیل علل و انگیزه‌های قیام شیخ محمد خیابانی می‌پردازد.

صدر هاشمی، محمد، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۱ و ۲، اصفهان، کمال، ۱۳۶۴. اشن.

کتاب ارزشمندی در مأخذشناصی روزنامه‌ها و نشریه‌های ایران از زمان آغاز ۱۲۵۳ اش تا موقع چاپ کتاب (اواسط دهه ۲۰ ش) است که در چهار جلد (دو مجلد) منتشر شده است. در جلد نخسته، ذیل مجله آزادیستان (ص ۱۴۹ - ۱۵۰) که پس از تغییر نام آذربایجان به آزادیستان (چند روز بعد از آغاز قیام خیابانی) انتشار یافته به وقایع قیام تبریز اشاره و شرحی از زندگانی ترقی رفعت سردار آن جمله را بیان کرده است.

در جلد دوم (ص ۱۰۵ - ۱۰۶) ذیل روزنامه تجدید ارگان فرقه دمکرات آذربایجان، زندگی و قیام خیابانی را شرح داده است. عباسزاده، حسین فرزاد، مجموعه نظرهای شیخ محمد خیابانی، تهران، [ب] نا، ۱۳۲۲. اشن.

این مجموعه، حاوی شرح حال و زندگانی خیابانی از ابتدای پایان عمر و چگونگی آغاز قیام به همراه ۶۹ نظر مهم اجتماعی، سیاسی، اخلاقی و فلسفی شیخ محمد خیابانی است که از روزنامه تجدید، مجله آزادیستان و دیگر منابع

جمع‌آوری و در یک مجله چاپ شده است.

عباسی، محمدرضا، تاریخ انقلاب مشتمل بر نهضت مشروطیت، تهران، شرق، ۱۳۵۸. اشن.

مشتمل بر شرحی درباره نهضت مشروطیت، قیام میرزا کوچکخان در جنگل گیلان، قیام شیخ محمد خیابانی در تبریز، انقلاب خراسان، کودتای لاهوتی و است که با انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷ اش و استقرار نظام جمهوری اسلامی کتاب نیز به پایان می‌رسد.

عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، یکصدسال مبارزه روحانیت

متوفی؛ از میرزا شیرازی تا امام خمینی، ج ۱، قم، دفتر

نشریه نوید اسلام، ۱۳۷۸. اشن.

نویسنده شرح حال روحانیون را از میرزا شیرازی تا امام خمینی (ره)، به صورت گزینشی، در آن جمع کرده و در چهار جلد به چاپ رسانده است. از صفحه ۳۱۰ تا ۲۲۱ جلد نخست

آن به زندگانی و قیام شیخ محمد خیابانی اختصاص دارد.

عمید زنجانی، عباسعلی، انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن، تهران، نشر کتاب سیاسی، چ چهارم، ۱۳۷۰. اشن.

کتاب حاضر دربرگزینه مباحثی است که در نهایت به انقلاب اسلامی ایران در ۱۳۵۷ اش انجامید. به منظور

ریشه‌یابی انقلاب اسلامی، تعدادی از انتقالاتی که در کشورهای اسلامی رخ داده در آن مورد بحث قرار گرفته

است. نهضت خیابانی نیز از جمله مقوله‌های مورد بحث در انقلاب اسلامی و ریشه‌های آن صفحات ۳۷۶ تا ۳۷۹ را به خود اختصاص داده است.

فخرانی، ابراهیم، سردار جنگل، تهران، جاویدان، ۱۳۶۲. اشن.

این اثر، به طور مستقل به قیام میرزا کوچک خان جنگلی در گیلان می‌پردازد که از این حیثیت یکی از منابع موثق و دست اول به شمار می‌رود؛ اما به دلیل همزمانی دو قیام خیابانی و

(همایون) کاتوزیان، تهران، مرکز، ۱۳۷۶ش.

دست نوشتہ‌ای است که پنجاه و دو سال بعد از مرگ نویسنده به چاپ رسید. از آنجا که نویسنده آن زمان قیام شیخ محمد خیابانی (۱۲۹۹ش) در تبریز و از اعضای گروه

دمکرات آذربایجان بوده، مدتی نیز خیابانی را همراهی کرده بسیاری از رخدادهای زمان مورد بحث را از تزدیک و به

چشم دیده است. نوشته‌ای، از منابع معتبر و مستند، درباره قیام تبریز به شمار می‌رود. آنچه از مقدمه کتاب حاضر

و کتاب شرح و اقدامات شیخ محمد خیابانی بر می‌آید، این است که کسری این دست نوشته را به درخواست حسین

کاظمزاده تبریزی (ایرانشهر) در کتابچه‌ای باقطع صودی

۱۵ و در ۷۰ صفحه تالیف کرده بود که تاریخ و محل

امضای آن عبارت است از سال ۱۳۴۳ - چهار سال بعد از کشته شدن خیابانی - اهواز، هنگام ریاست به عذریه

خورستان. مقرر بود که این دست نوشته نیز، همراه با دیگر نوشته‌های پاران و آشنایان خیابانی در مجموعه‌ای به مناسب

یادبود مر حوم خیابانی چاپ گردد؛ اما دست نوشته کسری به آن مجموعه نرسیده و آن مجموعه با عنوان شرح حال و

اقنامات شیخ محمد خیابانی، در برلن چاپ شد.

لنجافسکی (لزووسکی)، جوچ (ازر)، غرب و شوروی در ایران، سی سال رقابت ۱۹۱۸ - ۱۹۴۸، ترجمه هورای یاوری،

تهران، روزنامه سحر، این سینا، ۱۳۵۱ش.

این کتاب مطالعه‌ای تحلیلی - تاریخی است که نویسنده و

مورخ لهستانی آن، سیاست دو ابرقدرت جهان را در ایران مورد کنکاش و پژوهش قرار داده است. قیام تبریز در

۱۳۹۹ش / ۱۹۴۰م که در محدوده زمانی مورد پژوهش نویسنده قرار گرفته، صفحاتی از کتاب را به خود اختصاص داده است.

هرچند کسی جنیش آزادیستان را به تجزیه‌طلبی متهم کرده و

خیابانی را بشویک خوانده است.

متولی، عبدالله، بروسی، تطبیقی دونه‌پشت جنگل و خیابانی،

تهران، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳ش.

عنوان پایان نامه تحصیلی مقطع کارشناسی ارشد در رشته تاریخ است که با رویکردی متفاوت به بررسی تاریخی دو

نهضت همزمان در تاریخ معاصر ایران پرداخته است. از این رو، پژوهشی در خور توجه می‌باشد.

مجتبه‌یاری، مهدی، رجال آذربایجان در عصر مشروطیت،

تهران، [ب] نا، ۱۳۷۷ش.

مؤلف شرح حال و زندگانی حلوود صد و یازده تن از رجال نامدار آذربایجان را که در دوران مشروطیت می‌زیسته‌اند و

منشا خدماتی بوده‌اند به ترتیب حروف الفباء همراه با عکس تعدادی از آنان، ذکر کرده است. خیابانی در دیف سی و دوم در صفحات ۱۳۴ - ۱۳۹ به صورتی که می‌تواند جامع، معرفی شده است.

محمدی، غلام، خیابانی، باکو، [ب] نا، ۱۹۴۷.

نوشته‌ای پرمحتواست که نهضت آزادیستان را تجزیه و تحلیل کرده است. در نهایت تلاش دسترسی به آن امکان نباید شد.

مستوفی، عبدالله، شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و

اداری دوره قاجاریه، ج ۲، تهران، علمی، ۱۳۶۵ش.

شرح زندگانی و خاطرات عبدالله مستوفی که در سه جلد چاپ و منتشر شده بسیاری از وقایع و حوادث دوران زمامداران شاهان قاجار را بازگو کرده است. در جلد سوم، به قیام شیخ محمد خیابانی، چگونگی برخورد مردم تبریز و حکمرانی

جنگل به رهبری میرزا کوچک خان و تبریز به رهبری شیخ محمد خیابانی را تحلیل کرده است.
وقایع، زهره (گردآورنده)، نام اوران آذربایجان، ج ۱، تهران، مولف، ۱۳۷۴ش.

شامل شرح حال ۸۹ تن از ناموران آذربایجانی (از مجموع ۶۰۰ تن) است که به ترتیب حروف الفباء، تالیف و تدوین شده است.
شرح زندگانی و قیام خیابانی در صفحه ۵۴ و به صورت مختصر آمده است.
هدایت، مهدیقلی (مخبر السلطنه)، خاطرات و خطرات، تهران، زوار، ۱۳۶۳ش.

«توشهای از تاریخ شش پادشاه و گوشاهی از دوره زندگی من» عنوان کامل نوشته مخبر السلطنه است. کشته شدن شیخ خیابانی در زمان ولایت وی بر آذربایجان، مهمترین انتقالی است که برخی از متنقلان به مخبر السلطنه وارد می‌دانند. در دومن انتصاب مخبر السلطنه به حکومت آذربایجان که مردی خوشنام در میان مردم آن ایالت بود، خیابانی، به دست یک تفنگچی قراق کشته شد و موجب لکه‌دار شدن فعالیت‌های مخبر السلطنه گردید. خاطرات و خطرات که عنوان خاطرات هدایت بوده و برخی وقایع آذربایجان و تبریز در آن منعکس استه از آخرین روزهای قیام تبریز، چنان‌که باید سخنی به میان نیاورده و سیار گزرا به جویان کشته شدن خیابانی و پایان کار او اشاره کرده است.
طبع مشروطیت، به کوشش امیر اسماعیلی، تهران، جام، ۱۳۶۳ش.

روایت مجموعه رویدادهای دوران مشروطیت در ایران، از زبان مخبر السلطنه هدایت است که بی‌شک او از صاحب‌نظران و نامداران آن دوران به شمار می‌آید. اثری ارزشمند و قابل تأمل و تعمق برای پژوهش درباره مشروطیت می‌باشد که دقت به آن، امری اجتناب‌ناپذیر است. مخبر السلطنه در این کتاب به عنوان یک ناظر، برهای از تاریخ عاصر ایران را برای آینده‌گان به تصویر کشیده است. علاوه بر این، در صفحه‌های بسیاری از اتفاقات و فعالیت‌های خیابانی در ایران و آذربایجان، سخن گفته و به اختصار در صفحه ۲۱۹ با عنوان «قیام خیابانی در تبریز» به واقعه قیام ۱۲۹۹ برداخته که با اظهار نظرات جانبدارانه همراه است.

گزارش ایران (بخش گزارش دوره قاجار و مشروطیت)، مقدمه از سعید وزیری، به اهتمام محمدعلی صوتی، تهران، نقره، ۱۳۶۳ش.

گزارش ایران به طرقه سنگی در چهار جلد توسط خود مولف منتشر شده که تاریخ ایران را از پیش از اسلام تا انفراس سلسه قاجاری شامل می‌شود. در بخشی از کتاب حاضر که از نیمه دوم جلد سوم تا پایان جلد چهارم (دوره قاجاریه) را در بر می‌گیرد نویسنده به معرفی شخصیت و اقدامات شیخ محمد خیابانی در دوران قبل از قیام در تبریز پرداخته است. در صفحه ۳۴۲ به صورتی مختصر قیام خیابانی مطرح شده که تحلیل مخبر السلطنه هدایت - نویسنده کتاب - کسی متمهم به دست داشتن در قتل خیابانی است، قابل دقت و تأمل می‌باشد.

پی نوشته‌ها